

Les estratègies familiars en la formació de les indústries vilatanes. Una aproximació a l'estudi de l'artesanat a Alzira (segles XIII-XV)*

Family strategies in the formation of local industries. An approach to the study of Alzira's artisans (13th-15th centuries)

per Ivan Martínez Araque

RESUM:

El present article presenta algunes de les principals fonts històriques per a l'estudi de l'artesanat de la vila d'Alzira i de la comarca de la Ribera en els segles baixmedievals, així com algunes de les metodologies que s'han vingut assajant amb l'objectiu d'aproximar-se a determinades activitats econòmiques i a diferents grups socials. Encara que en el cas valencià s'ha conservat un ventall de documents relativament ampli, aquests solen tenir unes característiques ben diverses. A continuació s'intenta analitzar algunes de les limitacions i de les possibilitats que presenten aquestes fonts per tal d'explicar les transformacions socioeconòmiques que van tenir lloc al regne de València arran de la colonització i del desplegament de la societat feudal, concretament a partir d'un col·lectiu destacat, com fou l'artesanat, en una de les principals viles del país.

PARAULES CLAU:

Fonts històriques, artesanat, manufactura, història del treball, història de la família.

ABSTRACT:

This is an introduction to some of the most important historical sources for the study of the artisan class in the town of Alzira and in the region of la Ribera in the Later Middle Ages. It also examines some of the methodologies which have been applied to those sources in order to study certain economic activities and various social groups. Although we have, for the kingdom of Valencia, a wide range of documents, these are of a very diverse nature. In the following pages we try to describe some of the limitations and possibilities such sources present in order to explain the socio-economic transformations that have taken place in the kingdom of Valencia since its colonization and the development of a feudal society, particularly from the point of view of a significant group, the artisans, and in one of the main towns in the kingdom.

KEY WORDS:

Historical sources, artisans, manufactures, labour history, family history.

* Aquest article s'ha emmarcat dins el projecte «Nivells de vida, pautes de consum i diferenciació social en la baixa edat mitjana» (ref. HUM005-05144/HIST) finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

Del març de 1329 data un llarg pergami referent a un plet en el qual uns veïns de la vila d'Alzira protestaven per l'actitud de les autoritats locals, del justícia i jurats del consell. Alguns dels prohoms dels oficis i de les alqueries del terme havien aconseguit elevar una petició davant la cort reial, després d'anys de controvèrsies, reivindicant un major pes al si de la universitat i, alhora, denunciant algunes de les pràctiques que l'elit que ostentava el poder municipal havia portat a terme.¹

El document comença quan els procuradors o representants legals d'aquells, Ramon Alzamora i Bernat Soler, recitaren l'exposició dels greuges, tot i recordant el privilegi de Pere el Gran del 1278 que facultava els menestrals a ocupar per única vegada els càrrecs municipals.² En veritat, el que posaven de manifest era com «los richs hòmens del dit loch d'Algezira, per si metexs, aministren e eligen e regen los dits officis, sens que ni y appellen ni y meten los dits menestrals ni los altres». Per tot això, els artesans i prohoms de les alqueries reclamaven que poguessen estar presents en les revisions dels comptes anuals o que participassen en els consells que havien de deliberar les peticions de manlleutes per part de la universitat.³

Tanmateix, poc després, aquells procuradors es van desdir i van ratificar el que exposaren els representants del consell. Malauradament, tenim poques informacions respecte a la trajectòria de la vida política de la vila fins llavors.⁴ Però, ens trobem en un moment clau, amb l'aprovació uns mesos després de la coneguda com a jurisdicció alfonsina, segons la qual la noblesa valenciana va acabar tenint representació al si dels organismes executius dels governs municipals en les viles de reialenc. Més enllà d'això, del document que hem citat es desprenen unes quantes observacions interessants. No estem al davant d'una demanda de trastocar l'ordre polític establert, ans al contrari, sinó de dotar de més pes la representativitat en el consell dels membres més notables de l'artesanat i dels altres llocs del terme de la vila, atès que, com a veïns que eren, contribuïen a les arque municipals i, per tant, havien de poder pronunciar-se sobre les càrregues que també suportaven. Al remat, entre el moment inicial de la colonització feudal, a partir del 1242, i a inicis del segle XIV, havia sorgit una capa d'artesans que sobreeixien per

1. Arxiu Municipal d'Alzira (AMA), *Pergamins comuns*, sign. 011/12.

2. Privilegi que també es conserva a l'AMA, *Llibre dels privilegis d'Alzira*, sign. 00/1. Sobre l'evolució del consell de València, R. NARBONA, *Valencia, municipio medieval. Poder político y luchas ciudadanas (1239-1418)*, València, Ajuntament de València, 1995.

3. P. IRADIEL emmarca en aquestes circumstàncies algunes de les peticions dels oficis a València a finals del segle XIII i començaments del XIV, «Corporaciones de oficio, acción política y sociedad civil en Valencia», *XIX Semana de Estudios Medievales de Estella*, Pamplona, 1993, 253-284.

4. El 1338 es conserva una concòrdia entre la universitat i els prohoms de les alqueries, en la qual es regula la seua presència en l'òrgan de representació local, AMA, *Pergamins comuns*, sign. 011/14. Serà ratificada en un nou acord, segurament després de diverses protestes, el 1367. El llibre de les ordenances municipals inclou aquest text i ha estat transcrit per A. LAIRÓN PLA (ed.), *Libre de diverses statuts e ordinacions fets per lo consell de la vila de Algezira*, València, 2001, doc. 51.

damunt la resta, que eren considerats així mateix prohoms i que foren capaços de sostenir un llarg plet en defensa dels seus interessos.

Sovint per a l'estudi de l'artesanat s'han pres fonamentalment les disposicions de les corporacions d'oficis. Tanmateix, per a moltes de les viles del País Valencià per als segles medievals aquestes a penes van disposar de competències tècniques o de vigilància de les normatives respecte a les activitats productives, i molts dels menestrals no es van veure inclosos en aquelles agrupacions. De fet, moltes de les atribucions d'aquesta índole van romandre a mans del govern municipal, si bé van comptar amb la participació dels individus més destacats dels oficis o amb la seua representació en el consell general.

Però, per a analitzar de les característiques de l'empresa artesanal, de l'organització del treball en els tallers i les estratègies de les famílies artesanes, a més de poder comprendre la presència dels menestrals en les universitats, cal una aproximació a una altra mena de fonts. En aquest article pretenem oferir un acostament a altres tipologies documentals presents en les viles, en concret a Alzira, durant els segles XIII al XV, per estudiar el desenvolupament de l'activitat manufacturera però també per definir un grup heterogeni i destacat al seu si, com fou l'artesanat.

Vila i mercat. L'ordenació dels productes manufacturats

En efecte, els documents de caràcter local en la major part de les viles del País Valencià fins a ben entrat el tres-cents resulten ben escassos. Si descomptem els casos de la capital o d'Alcoi i Cocentaina, dels quals es conserva la rica documentació judicial, per a la resta de viles com Morella, Vila-real, Alzira, Xàtiva o Elx les principals notícies que disposem de fonts municipals o de notaris que operaven en aquestes comarques comencen a partir de la segona meitat de la centúria.⁵ I aproximar-nos a l'evolució i a la diversitat d'activitats econòmiques, així com a la realitat social que hi havia al darrere, esdevé una tasca bastant àrdua. Fet i fet, el que es conserva durant aquest primer període i per a la zona d'Alzira, a banda de les provisions de la monarquia en els registres de la Cancelleria i els privilegis reials, es redueix a unes desenes de pergamins de naturalesa diversa.

El que poden permetre tot aquest darrer conjunt de fonts heterogènies, això no obstant, és una primera aproximació a les funcions que aquestes viles van anar

5. Per a València, les primeres ordenances han estat editades per A. FURIÓ i F. GARCIA-OLIVER (ed.), *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València. I (1296-1345)*, València, PUV, 2007; les actes dels jurats i del consell per V. ANYÓ, *El primer manual de consells de la ciutat de València, 1306-1326*, València, 2001; recentment han estat publicats els llibres del justícia més antics, E. GUINOT, M. À. DIÉGUEZ i C. FERRAGUD (eds.), *Llibre de la Cort del Justícia de València*, 3 vols., València, PUV, 2008. Quant a treballs que han fet servir la documentació judicial d'Alcoi, J. TORRÓ, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València, Diputació de València, 1992; de Cocentaina, C. FERRAGUD, *El naixement d'una vila rural valenciana. Cocentaina (1238-1302)*, València, PUV/Ajuntament de Cocentaina, 2003.

adquirint progressivament. La corona catalanoaragonesa, una volta conquerit el territori andalusí, va posar molt d'èmfasi en regular i tractar de configurar el paper que tindrien aquestes viles i llocs principals com a centres de la seua comarca, és a dir, com un agent més en la colonització feudal, atribucions que poden ser resseguides en les disposicions reials.⁶ Fins i tot, les contradiccions o adaptacions a les diferents situacions que s'hi van produir poden ser palesades encara en aquells pergamins. En suma, gràcies a això esdevingueren uns nuclis de certa importància amb una notable presència de famílies que no tingueren com a única activitat principal les tasques agràries. En aquest punt, l'àmbit local i comarcal constitueix un observatori adient per analitzar tot aquest munt de variables que hi tingueren lloc, sense les quals difícilment s'entendrien les transformacions que es desenvoluparen al llarg d'aquests segles.

Juntament al paper de primer ordre quant a les atribucions polítiques, com a seus dels oficials del senyor o de la monarquia o del naixent govern municipal, i el pes en la jerarquització del territori que tingueren aquestes viles, amb la reordenació de l'espai i el desplaçament de la població andalusina, cal remarcar les funcions econòmiques que s'aniran desplegant. Les viles, i en aquest cas la d'Alzira, van concentrar alguns dels principals mitjans de transformació o els principals establiments d'intercanvi del seu terme depenent. Tot just una generació després de l'ocupació de la vila, de l'antiga medina, ens apareix un llistat de les botigues i obradors pagadors de cens a la batllia d'Alzira, concretament el 1263, en què s'assenyalen seixanta-huit locals i també s'inclou, a banda, dos forns, un molí, la blanqueria i huit botigues de musulmans. Òbviament, hi hauria més tendes i tallers existents en la vila, ja que solament es refereix als posseïdors de propietats del rei a cens.⁷

El 1270, en un pergami que s'ha conservat, Jaume I autoritzà Jaume d'Ullola a construir unes cambres damunt els seus obradors, sobre els tres arcs de la porta ferrissa, i que serien franques.⁸ De fet, les escriptures de donacions o compravendes conservades en pergami a les darreries del segle XIII i inicis del tres-cents indiquen com al voltant dels porxes de la plaça major, on es trobaven bona part dels edificis de les autoritats, dels monopolis o el mercat, i els carrers principals, que eren llocs d'arribada i de tràfec de la vila i del conjunt d'alqueries veïnes, se situaven les principals botigues dels mercaders i també les de l'artesanat.

I, sobretot, aquests nuclis es constituïren en centres de mercats, d'abast comarcal.⁹ El llibre d'ordenacions o estatuts de la vila d'Alzira arreplega ordenances que

6. J. TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, PUV, 2006; E. GUINOT i J. TORRÓ (ed.), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València, PUV, 2007.

7. Aquest llistat en R. I. BURNS, *Diplomatarium of the Crusader kingdom of Valencia. The registerd charters of its conqueror Jaume I, 1257-1276*, Princeton, PUP, 1991-2007, doc. 514.

8. En edició facsímil, J. M. PARRA BALLESTER, *Los pergaminos de la Cancillería Real del Archivo Municipal de la ciudad de Alzira*, Alzira, 1984, pergami núm. 4.

9. Sobre el paper de les viles baixmedievals valencianes: G. NAVARRO i D. IGUAL, «Les viles medievals de la Plana: nuclis d'activitats artesanals i mercantils», *III Congrés d'Història i Filologia*

es remunten al 1340. I moltes d'aquestes es refereixen a aspectes relacionats amb les transaccions efectuades en la vila, les quals afectaven a bona part de la població o a l'abastament de productes de la indústria local. Els consells municipals van tractar d'intervenir, regular i, en part, controlar-les.¹⁰ Les seues disposicions, aprovades pels consells generals, sovint partien de la iniciativa dels consells restrictius dels magistrats i d'uns pocs prohoms, i foren arrellegades en els llibres d'ordenances i també en les actes dels jurats. Així, els consells municipals tingueren facultats per desenvolupar un reglament propi, adaptant el marc legal del regne, els furs, en aquells aspectes en què no abastava, això és, que es poguessen adaptar a la realitat local. D'aquestes ordenacions es desprén l'intent de delimitar les àrees de proveïment, desenvolupar un seguit de polítiques proteccionistes i canalitzar la venda d'alguns sectors en uns punts fixats i delimitats, centrats en bona mesura dins l'espai de les muralles.¹¹

És mitjançant les ordenances que coneixem l'interés de les autoritats municipals per vigilar, sobretot, unes certes qualitats i mesures idònies que havien de gaudir alguns dels productes manufacturats, com ara els teixits, amb el consell de veedors nomenats pels oficis i que seguien en bon punt moltes de les disposicions marcades en la capital del regne. Un estatut d'Alzira del 1397 regulava les dimensions del cordellat estret de quatre pams, el qual «pusca ésser tirat a XXX alnes de larch e no més».¹² Quasi totes aquestes mesures ens parlen, més bé, d'uns tipus de teixits grollers i de baixa qualitat: en el 1395 el consell general prohibia que en les pintes de cordellats de quatre pams «que no n-i haja de novè a avall, e que tots los teixidors sien tenguts ordir los dits cordellats de novè e de novè a ensús»,

de la Plana, Nules, 1994, 63-83; F. GARCIA-OLIVER, «La ciutat contra el camp en la Tardor Medieval», *El feudalisme, comptat i debatut...*, 539-558; o E. GUINOT, «El mercado local en las pequeñas villas de la Corona de Aragón antes de la crisis bajomedieval (siglos XI-XIV)», *Edad Media. Revista de Historia* 8, 2007, 183-202. Una visió de conjunt per a l'Europa occidental en R. BRITNELL, *Markets, Trade and Economic Development in England and Europe, 1050-1550*, Padstow, Ashgate, 2009.

10. Per al cas valencià, en els últims anys hi ha hagut un important esforç d'edició d'aquestes fonts. Sobre algunes de les seues característiques i limitacions, vegeu F. GARCIA-OLIVER, *Llibre d'establiments de Gandia. Imatges i missatges en una vila medieval*, Gandia, Arxiu de Gandia, 1987; o J. A. ALABAU, «Els establiments locals com a instrument de control econòmic i social de les viles medievals valencianes. Cocentaina a la darrera del segle XIV», *Afers* 47, 2004, 175-187. A Castella han sovintejat els treballs sobre aquestes, J. OLMOS ORGUEDAS, «El poder urbano y sus estrategias para influir sobre el territorio. Aproximación metodológica desde las ordenanzas concejiles castellanas», B. ARÍZAGA i J. Á. SOLÓRZANO (eds.), *La ciudad medieval y su influencia territorial. Nájera. Encuentros Internacionales del Medioevo*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2007, 493-519.

11. Sobre les ordenacions d'Alzira i la regulació d'aquests intercanvis, I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Polítiques municipals i mercat de queviures de la vila d'Alzira a les darreries del segle XIV», *X Assemblée d'Història de la Ribera*, Antella, 2006, 103-124. Per a Oriola, J. A. BARRIO BARRIO, «La regulación municipal de la producción y el consumo en la gobernación de Orihuela, un espacio fronterizo», *Aragón en la Edad Media. Rentas, producción y consumo en la España en la Baja Edad Media*, Saragossa, Universitat de Saragossa, 2001, 19-46.

12. AMA, *Llibre dels actes dels jurats e concell*, sign. 03/4, 1 de desembre de 1397.

és a dir, d'unes mínimes garanties que els distanciaren de la mera producció domèstica.¹³

A un mateix temps que s'anava conformant el mercat local i comarcal, doncs, s'estava articulant el mercat regional. El 1405 el consell general aprovà una ordi-nació que tractava de regular el transport pel braç del riu Xúquer a Alzira, el qual seria bastant dificultós val a dir, i es manava que les almedies es deixassen esta-cionades en el costat dret, en la riba del raval de l'Alquenència.¹⁴ Però, la baixada de troncs de fusta surant pel riu es troba documentada de molt temps arrere. En el segle XII, el geògraf al-Idrisí va descriure la medina d'al-Jazira com un port fluvial d'arribada de troncs per mitjà del Xúquer, a l'igual que Qulyayra, i que aquests eren finalment transportats per mar a Dàniya o a Balansiya per a la construcció de navilis i d'habitatges.¹⁵ Dos segles més tard, en *Lo regiment de la cosa pública*, Francesc Eiximenis, en referència als flums Xúquer i Guadalaviar, també ho desta-cava.¹⁶ Aquestes percepcions dels testimonis literaris, quant a la importància d'aquest tràfec, es refrenden en altres tipus de documentació a finals del segle XIV tant en la constitució de companyies o societats per baixar fusta.¹⁷

Al darrere de tota aquella regulació del mercat local, no ha de passar desaper-cebut que la major part dels ingressos de la hisenda municipal depenien de les transaccions o compravenda dels articles de major consum, com ho eren els tei-xits o altres productes que s'elaboraven en la vila, és a dir, de la fiscalitat indirecta. Es tractava de les impositcions o sises sobre els moviments més usuals i que afec-taven al conjunt dels productors.¹⁸ El 1354 novament la vila concedí 11.100 sous per a l'expedició a Sardenya del rei, i per a recaptar-los la monarquia va autoritzar que fos el consell el que s'encarregàs de la recaptació de les sises sobre els blats, el tall de drap i les carns.¹⁹ Si a finals del segle XIII i inicis del XIV, es tractava enca-

13. *Libre de diverses statuts*, est. 135.

14. *Libre de diverses statuts*, est. 177.

15. Citat per A. SOLER, «Alzira de Xúquer: gènesi urbana i urbanisme planificat a la cora andalusina de València (segle IX)», A. FURIÓ i J. APARICI (ed.), *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer*, València, PUV, 2002, 51-74.

16. Un balanç d'uns intercanvis que perduraren diversos segles en T. PERIS ALBENTOSA, *His-tòria de la Ribera. De vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII)*, vol. II, Alzira, Bromera, 2003, 173-203; A. FURIÓ i L. P. MARTÍNEZ, «Assuts i molins sobre el Xúquer en la baixa Edat Mitjana», *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*, vol. IV, Alacant, 1994, 575-583. Per a principis del segle XVI en un estudi sobre l'economia de la comunitat de Sueca, A. J. MIRA, «La contratación de la producción artesanal y de la mano de obra mudéjar por el consell de Sueca a principios del siglo XVI», *VI Simposio Internacional de Mude-jarismo*, Terol, 1996, 365-372.

17. I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Los aprovechamientos del Júcar en la baja Edad Media: la activi-dad maderera en Alzira y la Ribera», *V Simposio Internacional de Jóvenes Medievalistas*, Lorca, 2010, en premsa.

18. Per a les finances d'Alzira a finals del segle XIV, A. FURIÓ i F. GARCIA-OLIVER, «La econo-mía municipal de Alzira a fines del siglo XIV según un libro de cuentas de 1380-1381», *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*, Madrid, UCM, 1985, 1.611-1.633.

19. *Los pergaminos de la Cancillería Real*, perg. 27.

ra d'un tipus de fiscalitat en mans de la monarquia, derivada en alguns moments a mans dels consells municipals, al llarg del tres-cents aquestes imposicions sobre la circulació de productes foren transferides als municipis, fins a passar a convertir-se en un ingrés ordinari per a les hisendes de les localitats.²⁰ En la dècada del 1360 ben bé totes aquestes van anar passant a mans dels governs locals quasi de manera generalitzada i a finals de la centúria suposaven més del 60% dels ingressos municipals en el cas d'Alzira, segons els comptes de la hisenda local reflectits en les actes dels jurats. Aviat la recaptació de moltes d'aquestes imposicions i taxes van ser arrendades, en què destacaren com a beneficiaris precisament aquells grups lligats al poder polític o també els artesans més potents.²¹

Un acostament a l'activitat artesanal

Fins al moment, hem tractat d'assenyalar algun dels factors que expliquen la creixent presència de l'artesanat en la vila d'Alzira fins a ben entrat el segle XIV, entre d'altres, a causa de l'eixamplament de les seues funcions. A més a més, caldria sumar l'augment de la demanda, propiciat d'una part per la constant arribada d'immigrants i també per un cert increment de la capacitat adquisitiva o del consum. Aquest darrer punt, però, caldria contrastar-lo amb més estudis, combinant diferents metodologies.²²

Les fonts que ens informen de les activitats privades, d'índole notarial, són molt més abundants, com ja ha estat dit, a partir de la segona meitat del segle XIV i a inicis de la centúria següent, en unes dècades en què el notariat valencià s'havia consolidat.²³ Per al treball que ens ocupa, els primers documents notariais conservats són del 1357, però comencen a sovintejar a partir del 1369. Òbviament,

20. Una síntesi dels estudis sobre fiscalitat realitzats en el nostre país, A. J. MIRA i P. VICIANO, «Las bases fiscales de un estado bajomedieval. El reino de Valencia en el siglo XV», *XVI CHCA*, Nàpols, 2002, 515-534; M. SÁNCHEZ, A. FURIÓ i J. Á. SESMA, «Old and new forms of taxation in the Crown of Aragon (13th-14th centuries)», *XXXIX Settimana di Studi. La fiscalità nell'economia europea. Secc. XIII-XVIII*, Florència, 2008, 99-130; V. BAYDAL, *Guerra, fiscalitat i assemblees parlamentàries a la Corona d'Aragó (c.1250-c.1300). L'evolució de la fiscalitat reial i la configuració inicial del pactisme*, Treball d'investigació inèdit, Barcelona, 2007.

21. P. VICIANO, *Regir la cosa pública: prohoms i poder local a la vila de Castelló (segles XIV-XV)*, València, PUV, 2008. A València la fiscalitat directa al llarg del segle XIV pràcticament va desaparèixer, J. V. GARCÍA MARSILLA, «La génesis de la fiscalidad municipal en la ciudad de Valencia (1238-1366)», *Revista d'Història Medieval* 7, 1996, 149-170; A. FURIÓ, «Estructures fiscals, pressió impositiva i reproducció econòmica al País Valencià en la baixa Edat Mitjana», A. FURIÓ i M. SÁNCHEZ (coord.), *Col·loqui Corona, municipis i fiscalitat a la baixa Edat Mitjana*, Lleida, 1997, 495-525.

22. El treball més exhaustiu fet per a València, quant a l'evolució de preus i salaris, continua sent el de E. J. HAMILTON, *Money, prices, and wages in Valencia, Aragon, and Navarre, 1351-1500*, Cambridge, Harvard University Press, 1936.

23. A. RUBIO VELA, *L'escribania municipal de València als segles XIV i XV: burocràcia, política i cultura*, València, Generalitat Valenciana, 1995; J. M. CRUSSELLES, *Els notaris de la ciutat de*

existí documentació d'aquesta mena anteriorment, i els factors que poden explicar la seua conservació o pèrdua són diversos i sovint aleatoris, bo i que ens ha arribat a partir del moment en què fou molt més assídua.²⁴ Malgrat tot, hem de tenir present que només comptem amb els volums d'uns pocs escriptors i sols amb uns quants exercicis dels notaris que van obrir les seues taules en la localitat.²⁵ I una altra de les consideracions que no ha de ser negligida és que no totes les activitats econòmiques i les relacions socials o familiars passaven davant un notari, especialment les d'aquells que comptaren amb uns mitjans modestos o amb menys béns que deixar o operar amb ells.

Això no obstant, la documentació notarial permet resseguir la realitat econòmica de la mà de part dels seus protagonistes, més enllà de la norma establida per les ordenances.²⁶ A tall d'exemple sobre l'abastament, tot i que coneixem més aquests aspectes per les referències a deutes i deutors. El 1413 Ahmed Alacar, de la morenia d'Alzira, subministrà ferro almenys a quatre ferrers presents en la localitat, normalment en va vendre petites quantitats.²⁷ O bé sobre la producció. El 1412 un ferrer, Joan Pérez, habitava a l'Alcúdia. En aquell any, trobem inventariades algunes de les eines que posseïa i, fins i tot, el seu valor estimat, per què servís com a garantia al consell local, que el subvencionava.²⁸ Un dels apartats més interessants d'aquest text és que també s'indica alguna de les eines que usaria més a sovint, i que ens informen també del tipus de producció d'aquest ferrer en un lloc de certa importància en la comarca com era l'Alcúdia. En la seua ferreria disposava de diverses tenalles per a ferrar i dos llambroixos que s'usaven per rebaixar les potes de les bèsties.²⁹

València. *Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona, Pagès Editors, 1998.

24. Sobre la varietat d'aquesta documentació, J. CORTÉS, *Formularium diversorum instrumentorum. Un formulari notarial valencià del segle XV. Edició del manuscrit conservat a l'Arxíu Municipal de Sueca*, Sueca, En la Ribera del Xúquer / Ajuntament de Sueca / Departament de Paleografia i Diplomàtica de València, 1986.

25. De fet, dels 33 protocols que ens han arribat des de finals del segle XIV fins a la segona dècada del segle XV i que treballaren a la Ribera, 15 fan referència als notals d'un sol notari, Bernat Llorenç. Tots aquells es troben tant en l'AMA, l'Arxíu del Regne de València com en l'Arxíu de Protocols del Col·legi del Patriarca de València.

26. Una aproximació sobre les fonts per a l'estudi dels professionals de la construcció a València, I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Entre l'assalariat i l'empresa familiar. Un acostament a l'organització del treball en la construcció a la València del segle XV», *I Jornades Interdisciplinàries de Joves Medievalistes*, València, 2010, en premsa.

27. AMA, *Protocols notarials*, Protocols de Bernat Llorenç, sign. 040/15, 3 de novembre de 1413.

28. ARV, *Protocols notarials*, Protocols de Martí Barberà, sign. 3007, 15 de novembre de 1412.

29. Una visió de conjunt pel que fa a Catalunya sobre la utilització de les fonts iconogràfiques de les ferreries, en L. AMENÓS, «L'ofici de ferrer a la Catalunya medieval», *Bulletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense* 26, 2004, 175-217. Però, el que domina sobre el tema són els estudis al voltant de les regulacions i les incorporacions d'oficis, per a Aragó: S. LOZANO GRACIA, «Las ordenanzas del oficio de los herreros de la ciudad de Zaragoza de 1436», *Aragón en la Edad Media* 17, 2004, 167-178.

La força laboral principal que deixa entreveure la documentació en l'artesanat era el conjunt de la família nuclear, constituïda pel marit, la muller, els fills fadrins i, en un bon grapat d'ocasions, integrava els aprenents o servents domèstics.³⁰ Algunes de les relacions laborals van ser signades davant notari, com els contractes d'afermament. En el cas de l'artesanat d'Alzira es troba documentada aquesta figura des del segle XIII, amb el maltractament d'un amo —massa abusiu, s'entén— que acabà en els tribunals.³¹ Els contractes d'aprenentatge o de servei domèstic dels joves se'ns mostren com un recurs per part de les famílies bastant recurrent i consistia bàsicament en la transmissió de mà d'obra barata per part d'una cèl·lula familiar, que allegeria així una càrrega, a un altra.³² Les xiques i els xicots eren lliurats a unes altres famílies, sovint des d'una edat molt tendra, a canvi d'obtenir formació i manutenció per part de l'artesà que el rebia, i passava a residir en la casa receptora. Però, només ocasionalment al final del seu servei percebia una soldada, que en el cas de les xiques esdevenia ben bé un dot extern al final del contracte.³³

En el període d'estudi considerat només s'ha conservat un sol contracte laboral per al cas d'Alzira. L'habitant de València Joan Roig es llogà per un any a un paraire de la vila, Martí de Campos «*ad descendum officium vestrum*» l'agost del 1403.³⁴ Aquest recurs, que per una altra banda presentava una fórmula contractual molt semblant a la dels contractes d'afermament si no fos pel curt termini o la paga, no va ser, de fet, el més habitual. Les tasques que s'encomanaren per part d'algun artesà a un altre es feien habitualment a estall o pagament per faena feta, i sols ens són intuïdes per les referències a deutes de la documentació notarial sota

30. A París en el dos-cents ocorria quelcom semblant, B. GEREMEK, *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe-XVe siècles. Étude sur le marché de la main-d'oeuvre au Moyen Âge*, París, Mouton et Cie, 1982. A Barcelona, P. BONNASSIE, *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*, Madrid, CSIC, 1975.

31. ACA, *Registres Reial Cancelleria*, reg. 83, f. 151.

32. Una anàlisi més aviat jurídica en J. BAUCCELLS i REIG, «L'estament dels aprenents dels segles XIII i XIV segons els contractes notariais de Barcelona», *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos* VI, vol. 2, 1977, 86-142; o O. VAQUER, «El contrato de trabajo en la Mallorca medieval. Aprendizices, criados y obreros en el siglo XV», *Mayurqa* 22, vol. II, 1989, 645-459.

33. I podrien rebre un joc de llit, «ço és, una màrfega nova, hun matalaf nou, dos lançols de lli nous, dos lançols d'estopa nous, dues flaçades noves e hun traverser nou», AMA, *Protocolos notariais*, Protocols de Bernat Llorenç, sign. 040/13, 29 de març de 1413. Algunes de les recerques en l'àmbit valencià a propòsit d'aquesta temàtica: sobre el pare d'orfes a la ciutat de València, G. NAVARRO, «Aprendices textiles en la Valencia medieval. Los contratos del padre de huérfanos Tomàs Oller (1461-1468)», *II Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos*, València, 1993, 141-147; de l'artesanat a la Plana, J. APARICI, «El trabajo de los jóvenes en la Edad Media. Contratos de *afermament* de Vila-real», *Millars. Espai i Història* XVIII, 1995, 97-112; al voltant del servei domèstic, A. FURIÓ, A. J. MIRA i P. VICIANO, «L'entrada en la vida dels joves en el món rural valencià a finals de l'Edat Mitjana», *Revista d'Història Medieval* 5, 1994, 75-106.

34. AMA, *Protocolos notariais*, Protocols de Bernat Llorenç, sign. 040/12, 9 de setembre de 1403.

la definició de treballs deguts.³⁵ Atenent el caràcter modest de l'empresa artesanal de les viles valencianes, segurament l'afermament contindria l'assalariament i serviria per aturar la pujada dels sous.

En relació a la distribució i comercialització dels productes manufacturats, els protocols notariais també ofereixen certa informació. Un dels últims professionals que intervenien en el procés final dels teixits foren els professionals de la confecció, que els cosien i tallaven per adaptar-los al client, adornaven les noves peces o reparaven les velles.³⁶ Dins aquest grup sobretot van destacar els jueus, els quals comptaven amb una llarga tradició en aquestes tasques arreu del país.³⁷ Normalment, aquests sastres treballaven per encàrrec, era l'interessat qui subministrava la tela per a què li fos confeccionada una determinada peça de roba. En el testament del notari Guillem Vidal, l'agost del 1371, aquest confessà deure als sastres Bernat Llorenç, «*quos me acomodavit*», 7 s. 6 diners i a Bartomeu Carbonell, «*pro costuris*», 10 s.³⁸

Una de les tipologies documentals més minucioses de la pràctica notarial, aquella que permet una anàlisi tant de les eines i objectes que eren presents en el taller artesanal però també del consum d'aquests productes entre els mateixos conveïns, són, sens dubte, els inventaris *post mortem*. És clar, presenten de la mateixa manera moltes problemàtiques, la primera i més enutjosa és no que en disposem d'una gran quantitat, una vintena fins la dècada del 1420 per a la Ribera, i, no menys important, perquè només els realitzaren aquells sectors socials que disposaven d'un cert nombre de béns mobles. I és que una de les raons per ser inventariats raïa en el seu posterior repartiment als descendents o als creditors, per la qual cosa calia estimar el seu valor.³⁹ Lògicament, hi ha grans diferències fins i tot entre els inventaris conservats, a tall d'exemple, l'extens recull de teles del tintorer Carbonell, que es féu amb elaboracions tèxtils de tota mena com a professional enriquit i bon coneixedor del ram.

35. En la major part de treballs de temporada, com els bracers, els contractes es realitzaren oralment. Per a R. SIXTO aquesta circumstància es podia haver repetit en moltes branques de la manufactura, «Los jóvenes y la incorporación al mercado de trabajo. Contratos de *afermament* en Valencia (1458-1462)», *II Congreso de Jóvenes Historiadores...*, 175-187.

36. A partir de les fonts normatives per a la ciutat de València, R. DE LA PUERTA ESCRIBANO, *Historia del gremio de sastres y modistas de Valencia. Del siglo XIII al siglo XX*, València, Ajuntament de València, 1997, 17-63.

37. Després de l'assalt de l'estiu del 1391 a Alzira, gran part d'aquest col·lectiu passà a formar part dels assenyalats com a neòfits o conversos, i l'aljama va desaparèixer, A. FURIÓ, «Diners i crèdit. Els jueus d'Alzira en la segona meitat del segle XIV», *Revista d'Història Medieval* 4, 1993, 127-160.

38. AMA, *Protocolos notariales*, Protocols de Bernat Llorenç, sign. 040/3, 28 de maig de 1371.

39. Per a l'època moderna, en què es disposen d'un major nombre d'aquest tipus de fonts i han estat més treballades, X. LENCINA PÉREZ, «La història des del subjecte. Inventaris *post mortem*: microhistòria i cultura material a la Barcelona moderna», *Estudis històrics i documents dels Arxius de Protocols* XXI, 2003, 199-242; o H. SOBRADO CORREA, «Los inventarios *post-mortem* como fuente privilegiada para el estudio de la Historia de la cultura material en la Edad Moderna», *Hispania* 215, 2003, 825-861.

Els notaris descrivien breument alguns dels objectes si creien que posseïen algun tipus valor, per exemple en les robes: el seu estat, oldà o nou, si es trobaven esquinçades, les característiques del drap, el seu material, si duïa algun tipus de guarniment, etc. Però, de forma usual es refereixen més al vestiment propi del difunt, no tant al del cònjuge que havia sobreviscut, i, si aquest darrer havia mort alguns anys abans, pràcticament no hi ha quasi esments del que pogué ser el seu abillament. És una possible explicació que es pot aplicar de la mateixa manera sobre la roba dels infants, un dels tants silencis en les fonts. Cal no oblidar que algunes de les peces podien haver passat a mans dels hereus abans d'inventariar-les, i en els testaments que ho precedien se solien indicar deixes de robes a algunes de les persones més properes.⁴⁰ I, a més d'aquestes coses eludides, diem-ne, involuntàries respecte a l'inventari, hi havia, parlant clar i ras, autèntiques ocultacions per escapar d'aquells que reclamaven deutes.⁴¹ Això no obstant, ni aquest tipus de font ni la resta de la documentació notarial a penes diuen cap cosa sobre les tècniques emprades en la confecció dels teixits, com ara el tipus concret de tall, brodat o cosit.⁴²

Les diferents estratègies socioeconòmiques de les famílies artesanes

Una font que ens fa una idea del volum d'artesans que va residir en la vila són els llibres de la peita. La peita o quèstia era un tribut recaptat per la universitat que gravava fonamentalment els béns immobles dels veïns, ja foren en propietat o en possessió, si bé en quedaven excloses, a banda dels béns que figuraven en les escriptures com a exempts d'aquest tribut, aquelles famílies el valor fiscal de les quals no abastava cinc lliures o aquells que detenien immobles en altres règims, com el lloguer. Els llibres de la peita eren els registres dels pagaments fiscals, que en el cas d'Alzira se'n conserven des del 1399 i cada vint o trenta anys es tornaven a reelaborar. Això sí, eren posteriors a la confecció dels cappatrons de la peita,

40. En el testament de na Gomar, habitadora de la vila, el 1400: «Encara lex a la dita na Johana, per lo servei per aquella a mi fait fahedor, les robes mies de tots dies». AMA, *Protocols notarials*, Protocols de Bernat Llorenç, sign. 040/11, 3 d'agost de 1400.

41. Seguint instruccions dels hereus o marmessors, podien veure's omesos alguns dels béns presents. L'inventari dels béns de l'habitant d'Algemesí Bernat de la Raga és interromput i el notari deixa constància que «dels béns mobles no-n foren pus escrits, com los dits en Guillem Boyls e na Guillamona [muller i tots dos marmessors del difunt] [...], no volguessen que pus se'n scrivisen», AMA, *Protocols notarials*, Protocols de Bernat Llorenç, sign. 040/14, 11 d'octubre de 1408.

42. Sobre l'evolució de les modes per al cas valencià, un article destacat fou el de P. IRADIEL, «Tenir cura del cos, tenir cura de la imatge: els paradigmes de la bellesa femenina a la València de la Baixa Edat Mitjana», *Debats* 16, 1986, 4-16. A partir d'algunes obres literàries s'ha publicat algun treball que analitza els esments al vestiment, E. M. VÁZQUEZ, X. ALBIACH, «La roba de la dona al *Tirant lo Blanc*», *Actes de les 1es Jornades d'Història d'Alboraia*, Alboraia, 1995, 71-78.

l'inventari detallat de les possessions de cada cap de família, dels quals només en resten des del 1450.⁴³

Contrastant uns i altres, la peita sembla que estava ordenada segons el lloc de residència del contribuent. Així, els obradors, duts endavant pel conjunt de la família artesana, els trobem escampats per la vila, principalment, i els ravals, sobretot en el de l'Alquenència, gràcies a la proximitat a les diverses instal·lacions que s'hi ubicaven: des de diferents establiments industrials o els hostals, passant pel convent dels agustins o el bordell.⁴⁴ Segons el primer i segon llibre de la peita conservat per al terme d'Alzira, del 1399-1404, en la vila residien ben bé dues terceres parts dels artesans presents, mentre que en els ravals es concentraven les cases i obradors d'aquelles professions més contaminants o molestes. A més a més, segons aquell registre, els menestrals arribaren a suposar més d'un 25 % del total de contribuents en el clos urbà.⁴⁵

Però, les anotacions de la documentació notarial de compravendes o altres operacions relacionades amb els immobles ens permet filar més prim i podem identificar algunes de les àrees dins el clos urbà més cobejades per l'artesanat més reeixit. Una d'aquestes era el carrer Major, i també les fonts ens informen d'un barri especialitzat dels fusters, anomenat justament la Fusteria, situat en un dels eixos transversals de la vila que donava al portell de la muralla i a la rambla del riu, on es deixaven eixugar els troncs de fusta.⁴⁶

Efectivament, de la documentació notarial es poden extraure informacions no només referents a les activitats econòmiques de les famílies artesanes, mercé a les compravendes, la conformació de societats o reconeixements de deutes, sinó també dels comportaments socials, de les estratègies que van portar a terme i que tenien la finalitat de garantir la reproducció familiar i la continuïtat del taller. Hom ha parlat d'aquestes famílies nuclears com a empreses domèstiques, en el sentit

43. És una de les sèries documentals més importants que es conserven per a la vila d'Alzira, va ser treballada per A. FURIÓ, *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, Tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València, 1986. Sobre aquesta documentació, T. PERIS ALBENTOSA, «Anàlisi crítica i guia metodològica dels cappel·lons de la peita de l'Arxiu Municipal d'Alzira», *Al-Gezira* 1, 1985, 113-147.

44. Alguns estudis sobre sociotopografia urbana: J. BOLÒS, «Producció artesanal i espai urbà a Lleida als segles XIV i XV», *XVII CHCA...*, vol. I, 241-252; R. CÓRDOBA DE LA LLAVE, «El artesanado en Córdoba en el siglo XV: áreas de residencia y trabajo», *III Jornadas Hispano-Portuguesas de Historia Medieval. La Península Ibérica en la Era de los Descubrimientos (1391-1492)*, vol. II, Sevilla, Universitat de Sevilla, 1991, 1.253-1.275; o A. I. PINI, «La ripartizione topografica degli artigiani a Bologna nel 1294: un esempio di demografia sociale», *Artigiani e salariati. Il mondo del lavoro nell'Italia dei secoli XII-XV*, Pistoia, 1984, 189-224.

45. Quedaren enregistrats uns 1.900 veïns; més de 600 habitaven en la vila. AMA, *Hisenda*, Contribucions, Llibres de la Peita, sign. 230/1-2.

46. Una aproximació a aquestes qüestions a Alzira en I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Transmissió del patrimoni i mercat immobiliari urbà. L'habitatge de les famílies artesanes en la vila d'Alzira durant els segles XIV-XV», *Anuario de Estudios Medievales* 40/1, 2010, 201-221. Una descripció de la vila, a partir dels cappel·lons, en A. MARTÍNEZ, R. MARTÍNEZ, «Topografia de Alzira en el siglo xv (casco urbano)», *Al-Gezira* 9, 1996, 71-141.

que per a la seua viabilitat confluïen tot un ventall ampli de factors i d'estratègies, en què es veia immers tot el grup familiar. És sobre aquesta perspectiva que s'ha revaloritzat tant el treball femení com el de la resta de membres que habitaven sota un mateix sostre.⁴⁷

De fet, no és inusual trobar contractes d'afermament de xiques en l'àmbit artesanal, i era un cabdal d'experiència que també aportava posteriorment al matrimoni. En un acord matrimonial signat davant notari, Caterina, filla del sastre d'Alzira Arnau Carbonell, va ser casada amb el també sastre Domingo Domínguez, d'Algemésí, el 1383.⁴⁸ Però, a banda d'aquesta participació familiar en el petit taller, les mullers tenien acotades un seguit de tasques que permetien una aportació al conjunt del grup familiar, com ara l'activitat en el mercat —ací els textos normatius àdhuc solen citar el gènere femení— per a la venda, per exemple, d'allò produït en l'hort, d'articles elaborats en l'àmbit domèstic... No són estranys els esments a cardes, torns o altres utensilis en els inventaris de viudes.

Sens dubte, una de les funcions essencials que tenia la família era permetre la reproducció de noves unitats domèstiques. Amb l'establiment d'aliances familiars, els fills accedien al matrimoni i constituïen una altra cèl·lula d'enquadrament. En una disposició habitual, Bernarda, muller de l'obrer Martí Garcés, deixava en el seu testament com a usufructuari dels béns que tenien en comú al seu marit, però si el fill no romania amb ell, aquest havia de percebre la part corresponent de la mare.⁴⁹ És a dir, hi hagueren casos de cohabitació de pares i fills, nores o gendres, uns altres models familiars més complexos que les fonts sovint obvien.

Evidentment, una de les principals funcions de la família era la transmissió del patrimoni, la qual cosa implicava no pocs problemes. El sistema hereditari valencià era igualitari entre els fills, si bé el testador podia privilegiar a uns respecte a la resta sempre que respectàs la legítima;⁵⁰ l'erosió i dispersió dels béns familiars era, doncs, una circumstància que es palesava des de ben prompte.⁵¹ Aquesta transmissió es produïa, de vegades, en diverses fases, tant en la constitució de les noves

47. Fins a no fa molt, tanmateix, els estudis sobre la dona en el món del treball es limitaven més aviat a aspectes merament jurídics, R. PASTOR, «Para una historia social de la mujer hispano-medieval. Problemática y puntos de vista», *La condición de la mujer en la Edad Media*, Madrid, UCM, 1986, 187-214; o C. SEGURA GRAIÑO (1996), «Culturas del trabajo», S. CASTILLO (coord.), *El trabajo a través de la historia. Actas del IIº Congreso de la Asociación de Historia Social*, Madrid, 1996, 69-77. En l'àmbit valencià, P. IRADIEL, «Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias», *La condición de la mujer en la Edad Media...*, 223-259; A. FURIÓ, «Els dos gèneres o l'imaginari de l'Edat Mitjana masculina: la història de les dones a la Península Ibèrica», *Afers* 33/34, 1999, 551-567.

48. AMA, *Protocolos notariales*, Protocols de Bernat Llorenç, sign. 040/7, 11 de març de 1383.

49. AMA, *Protocolos notariales*, Protocols de Bernat Llorenç, sign. 040/12, 1 de maig de 1403.

50. Per a una aproximació a nivell legal, M. GUAL CAMARENA, «El régimen matrimonial en los Fueros de Valencia», *Anuario de H. del Derecho español* 37, 1967, 109-168; o P. MARZAL RODRÍGUEZ, *El derecho de sucesiones en la Valencia foral y su tránsito a la Nueva Planta*, València, PUV, 1998.

51. A. FURIÓ, «Reproducción familiar y reproducción social: familia, herencia y mercado de la tierra en el País Valenciano en la baja Edad Media», F. GARCÍA GONZÁLEZ (ed.), *Tierra y familia*

cèl·lules conjugals com en el moment de la mort dels pares. Un dels mecanismes era el sistema dotal, pel qual les filles quedaven excloses formalment de l'herència, que no estava exempt de conflictes. El matrimoni de Margarida i el paraire Antoni Casalills arribà a nomenar un representant legal davant notari per recuperar dels pares d'aquesta, l'habitant a Ternils Bartomeu Barral, els 290 s. que restaven per abonar pel seu dot el 1399.⁵² Això no obstant, esdevenia en l'àmbit artesà un instrument de primer ordre per a la constitució de la nova unitat familiar, en contribuir el dot o el creix (la part que devia aportar el marit) amb diversos béns immobles, com ara la casa i terres, o béns mobles, en diners, rendes o censals a percebre i les robes. Respecte a l'altra modalitat de règim matrimonial, de béns en comú o germania, a les acaballes del segle XIV ens apareix com a minoritària i la seua elecció sembla que va dependre dels pactes entre les famílies; en l'artesanat alzireny es troba en les donacions pels matrimonis més importants, per sobre els 1.000 s. d'aportació conjunta.

Bo i que el gros de les transmissions es produïa en el moment de fer efectiu el testament, això no exclouïa, en efecte, que al llarg del cicle vital dels fills es donaren avanços de l'herència, coneguts com a *donationes inter vivos*. Així, el 1405 el sastre Ramon Vidal i Benvinguda, filla d'Antoni Saidí de Cogullada, reberen dels pares del primer diverses terres i un obrador en el carrer Major.⁵³ Tanmateix, no sempre el gruix dels patrimonis de les famílies era constituït pels béns transmesos. Per adquirir més propietats, eixamplar les ja existents o assegurar el futur de l'empresa familiar, s'havia de recórrer necessàriament al mercat.⁵⁴ Així, les empreses artesanes es van veure obligades, per tal d'ampliar el seus béns o fer front a diverses circumstàncies sovint adverses, a la compravenda de diversos béns immobles, no sols de cases i tallers, sinó també d'importants transaccions amb terres.

Pel que fa al mercat immobiliari urbà, de les cases, tallers o botigues de l'artesanat, és a dir, del principal mitjà de producció del petit artesà, normalment el que va quedar per escrit va ser la seua compravenda o alienació. A diferència de les grans ciutats, on sí abunda el contracte de lloguer per als immobles o només per a alguna habitació, en les viles aquest s'amagaria darrere les relacions quotidianes de confiança o de dependència. Ara bé, la venda sols d'una part d'un immoble no era infreqüent. El colteller Joan Montcau vengué al fuster Pere Alba, també veí d'Alzira, la quarta part d'unes cases situades en el barri de la Fusteria, pagadores de 10 s. de cens per Sant Miquel a Ramon Queixal, per un preu de 300 s.⁵⁵ Tanmateix, la documentació notarial sobre la compravenda de cases és ben escassa en

en la España meridional, siglos XIII-XIX. Formas de organización doméstica y reproducción social, Múrcia, Universitat de Múrcia, 1998, 25-43.

52. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Llorenç, sign. 040/10, 11 de juny de 1399.

53. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Llorenç, sign. 040/3, 12 d'agost de 1405.

54. A. FURIÓ, «El mercado de la tierra en el País Valenciano a finales de la Edad Media», *Hispania* 191, 1995, 887-919.

55. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Llorenç, sign. 040/13, 11 de novembre de 1407.

detalls; rarament ens apareixen dades quant a les dimensions dels béns en qüestió i les referències a la seua ubicació solen limitar-se a les afrontacions amb els posseïdors de vivendes pels tres costats de la casa en aquell moment.

A l'igual que ocorria amb la terra, el de les cases era un mercat fortament personalitzat i allò que veritablement importava eren les relacions que es fixaven entre les parts, això és, com s'anava a abastir l'import estimat.⁵⁶ Un segon element que es considerava era l'anotació de la part corresponent del cens al propietari directe si esqueia. En la fixació dels preus resultaven definitius elements com ara la condició jurídica de l'immoble, si era franc o a cens, i a quines càrregues es trobava sotmés, açò és, si en la transacció es traspassaven els censals o els deutes que la família venedora havia adquirit posant com a aval el bé en qüestió, la qual cosa repercutia en la quantitat fixada per a la compravenda final.

La immigració cap als centres urbans va contribuir del mateix mode a l'activa circulació de béns immobles. El manyà castellà Juan Ferrández de Toledo va vendre el 1413 a Pedro Sánchez, oriünd de Castella, un tros de mallol en el terme d'Alzira.⁵⁷ Molts d'aquests moviments de població estaven estretament relacionats amb els comportaments econòmics de les famílies i la seua reproducció social. Com ara, amb motiu dels afermaments o dels matrimonis: el 1369 la filla de l'alcudienç Bonanat Magraner era casada amb el fill de Joan Falgas, teixidor de València.⁵⁸ Això no obstant, en aquests moviments de població s'observa una major concentració cap als principals centres urbans, com a nuclis on hi havia un major dinamisme del mercat laboral. El 1400, Pere Montaner era teixidor a Carcaixent i posteriorment exercirà com a manyà a Alzira. I, sobretot, que serviren com a escala intermèdia cap a la capital del regne.⁵⁹

Quant a uns altres mercats presents en la vila, l'artesanat fou un altre actor destacat com ho palesen els documents de compravenda signats en les taules dels notaris. Efectivament, alguns paraires de més volada van participar activament en la compra de ramat i de llana per endegar el procés productiu. Alguns fusters formaren companyies per poder portar, riu Xúquer avall, troncs amb els quals poder obtenir matèria primera o, pel contrari, vendre la fusta a altres i aconseguir impor-

56. Sobre el mercat immobiliari urbà, hi ha pocs treballs al respecte. P. IRADIEL, «Mercado inmobiliario, crédito y crecimiento urbano medieval en Valencia», *Mercado inmobiliario y paisajes urbanos en el Occidente europeo: siglos XI-XV. XXXIII Semana de Estudios Medievales*, Pamplona, 2007, 377-415.

57. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Llorenç, sign. 040/15, 13 de desembre de 1413.

58. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Llorenç, sign. 040/2, 20 de gener de 1369.

59. J. APARCI, D. IGUAL i G. NAVARRO, «Los inmigrantes y sus formas de inserción social en el sistema urbano del reino de Valencia (siglos XIV-XVI)», *Revista d'Història Medieval* 10, 2000, 161-199; I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Immigració i mobilitat poblacional a la Ribera del Xúquer en la baixa Edat Mitjana», *Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l'època medieval a l'actualitat*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 2009, 109-123. Per al nord valencià, J. APARICI MARTÍ, «Emigrar en temps de crisi. Del Maestrat-els Ports a la Plana (s. XV)», *Els processos migratoris a les terres de parla catalana...*, 125-146.

tants guanys. Però, no sols. Al respecte de la multiplicitat d'operacions d'alguns artesans, en una de les visites pastorals realitzades per la diòcesi de València el 1389, el vicari de Sueca, Pere Tovia, va acusar un fuster de la comunitat, Jaume Valent, per practicar usura a l'hora de prestar blats i draps.⁶⁰ Aquesta diversificació de les activitats de les famílies artesanes en altres sectors és un tret que es pot trobar en altres grups socials.⁶¹

També va conèixer una extraordinària difusió, mogut per les dificultats de liquiditat de moltes famílies, les petites compres a crèdit o els pagaments ajornats. Tot i que desconeixem el volum que podria haver abastat, sens dubte fou un mecanisme quotidià i va esdevenir una mena de crèdit al consum. A l'igual que succeïa en les grans compres, com en els animals o matèries primeres o els béns mobles que ja hem vist, en moltes de les altres adquisicions que portaren a terme els artesans, compres de gra o d'animals domèstics, o també els clients que acudien als petits obradors, no sempre es podia pagar en l'acte. Això no obstant, en el cas d'Alzira no es conserva la documentació del justícia, en què quedaven consignats els compromisos per part del deutor de satisfer petites quantitats prestades o bé es procedia a denunciar el client morós.⁶² Malgrat aquesta mancança, en la documentació notarial és possible rastrejar algunes d'aquestes obligacions que es posaven per escrit davant els fedataris públics. L'abril del 1400 Ramon Arnau, teixidor, nomenà procurador seu al notari Bernat Comella per a què recuperàs certa obligació de deute de l'espaser Esteve Barba de 16 s. i, en eixes mateixes dates, Esteve Jordà reclamava 24 s. al mateix Barba per una condemnnació.⁶³

La irrupció del censal privat o censal mort a mitjan segle XIV i la seua progressiva extensió en unes poques dècades arreu del regne féu que passàs a formar part d'ençà de les estratègies econòmiques de bona part de la societat.⁶⁴ Entre les causes del seu èxit cal citar les referents al relativament baix interès, que a partir del 1390 restà fixada la pensió anual en un 8,3% del total prestat, i també a la seua

60. M. M. CÀRCEL i J. V. BOSCA, *Visitas pastorales de Valencia (s. XIV-XV)*, València, Facultat de Teologia, 1996. Visita pastoral del 1388-1389 a Sueca.

61. En el camperolat, F. APARISI, *Perfils socials i activitats econòmiques de les elits rurals medievals en l'Horta de Gandia*, València, Treball d'investigació inèdit, Universitat de València, 2008; i V. ROYO, *Estratègies econòmiques i reproducció social del camperolat valencià. Les elits rurals de Vilafranca al tombant del segle XIV*, València, Treball d'investigació inèdit, Universitat de València, 2009; en els mercaders, E. CRUSELLES, *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*, Lleida, Milenio, 2001. També al si de l'artesanat català, M. AVENTÍN, «La vila-mercat de Sant Celoni. Dels temps medievals al segle XVI», *L'Avenç. Revista d'Història* 188, 1995, 48-53.

62. Sobre el seu funcionament jurídic, A. GARCIA SANZ, *Institucions de Dret Civil Valencià*, Castelló, UJI, 1996.

63. AMA, *Protocolos notariales*, Protocols de Ramon Sabater, sign., 040/22, 21 i 23 d'abril de 1400.

64. J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, València, PUV, 2002; i A. FURIÓ, «Crédito y endeudamiento: el censal en la sociedad rural valenciana (siglos XIV-XV)», E. SARASA i E. SORIANO (ed.), *Señorío y feudalismo en la península Ibérica, s. XII-XIX*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1993, 501-534.

elasticitat en permetre la seua transportació o càrrecs a tercers. El 1391 el sastre Arnau Carbonell comprà unes cases i obradors en la vila per un preu de 1.500 s. No serà fins el 1408 quan Arnau va liquidar els 1.000 s. restants, mercé a un censal que havia carregat. De 200 s. es devia fer càrrec posteriorment Joan Seguer. I al final del recorregut, trobem a l'apotecari Jaume Falcó comprant les dites cases per un preu de 700 s. i liquidant el censal que restava aleshores.⁶⁵ Tot plegat el que deixa traspuar la documentació notarial és una autèntica circulació dels deutes, més que el restabliment de la quantitat prestada en metàl·lic.

Cal, emperò, matisar la seua incidència. El carregament del censal, quan se'ns explicita la seua finalitat o allà on és possible seguir les trajectòries dels artesans en els fulls notariais, restà vinculat en nombroses ocasions a l'adquisició de terres o de béns immobles. No en va les quantitats prestades normalment no eren gens menyspreables per a les economies de la majoria dels artesans, en situar-se la mitjana en més de 400 s.⁶⁶ Per tant, solament estava a l'abast d'aquells artesans que podien oferir certes garanties de solvència. Fins i tot, per a algunes sumes més elevades apareixen associats diversos veïns per fer front al pagament conjunt.

Una aproximació a un col·lectiu heterogeni

Sens cap mena de dubte, a partir de la segona meitat del segle XIV assistim a un salt quantitatiu i qualitatiu a nivell de fonts, com hem mirat d'apuntar. Si bé les ordenances conservades a Alzira arranquen d'uns anys abans, és a partir de la dècada del 1360 quan el seu nombre es veu incrementat i quan s'inclouen, a més a més, llistats dels consellers d'oficis. Igualment, els manuals de consells, les actes de les reunions dels jurats que ens han arribat del cas estudiat, comencen només uns pocs anys més tard.⁶⁷ I els primers llibres de comptes municipals o també els de la peita que es conserven, açò és, el llistat de contribuents del tribut sobre alguns béns immobles, són els referents a les acaballes d'eixa centúria o començaments del segle XV. Al remat, tot just coincideix aquesta major quantitat de documentació municipal en el moment en què els consells locals valencians havien assolit un major grau de maduresa i quan les elits vilatanes havien culminat un seguit de processos per refermar-se en la seua primacia. Del mateix mode, les fonts d'índole notarial són molt més abundants a partir de la segona meitat del

65. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Llorenç, sign. 040/11, 28 d'agost i 2 d'octubre de 1400.

66. L'equivalent a un bon dot o a una bona casa. Sobre l'artesanat a Alzira i la Ribera, I. MARTÍNEZ ARAQUE, *En els orígens de la indústria rural. Artesanat i manufactura a Alzira i la Ribera (segles XIII-XV)*, Treball d'investigació inèdit, València, Universitat de València, 2008.

67. En la capital del regne, durant els anys de disputes i conflictes de l'Interregne, l'apagada informativa de les fonts municipals és total, R. NARBONA, «Alfonso el Magnánimo, Valencia y el oficio de racional», *XVI CHCA...*, 593-617. A Alzira, hi ha un buit en la documentació respecte als anys entorn al pogrom del 1391, del qual fou un dels seus protagonistes l'oligarquia local.

tres-cents i a inicis del segle següent, en un moment en què el comerç valencià es reactiva amb la seua plena inserció en els mercats internacionals.

Al caliu d'aquesta variada documentació, la historiografia valenciana ha anat desenvolupant diversos estudis prosopogràfics en les últimes dècades que han tractat d'aprofundir en la realitat d'alguns col·lectius i subjectes històrics anònims. La prosopografia, doncs, no és més que el recull de les notícies que emanen d'un ampli ventall de fonts, compilades mitjançant biografies dels individus, amb la finalitat d'analitzar i comparar les diferents trajectòries vitals en un àmbit concret, però acotant els sectors socials als qui es dirigeix el microscopi.⁶⁸ Dins aquests treballs destaquen els realitzats des de la documentació notarial amb els mudèjars, els notaris, els mercaders, comerciants italians, artesans de la llana o de la seda de la ciutat de València.⁶⁹ Però també els menestrals o mercaders presents a altres viles del país, com Morella, Castelló, Sogorb, Vila-real o Cocentaina, que han posat de relleu un ingent nombre de professionals dedicats a diferents sectors econòmics, a banda de les activitats agràries o ramaderes, al llarg dels segles tardomedievals.⁷⁰

Més enllà de les limitacions que presenta tota aquella miriada de documents, per a la realització d'un estudi prosopogràfic de l'artesanat d'una vila, com en el cas d'Alzira, la identificació d'un artesà no sempre és senzilla. En la major part de les ocasions se solia indicar per part dels escriptors la condició de menestral, això no obstant, la categoria social no corresponia necessàriament amb la categoria professional: en la pràctica podia estar realitzant més activitats de les que englobava el seu ofici vertaderament, fins i tot no exercir-lo, o, no menys important, ens trobem amb situacions socials completament distintes sota un mateix epítet. Pere Rubiols és considerat en les fonts des de teixidor, el 1399, fins a tender uns anys més tard. El seguiment d'un personatge en diferents documents de naturalesa diversa i en distintes etapes pot mostrar la seua actuació en altres camps i aproximar-nos al nivell de riquesa o al seu prestigi, a més de palesar l'evolució del subjecte amb eventuais canvis de professió. Dissortadament, no sempre gaudim de suficients dades que permetesquen d'aprofundir en tots aquests aspectes.

68. Un balanç sobre els resultats d'aquestes investigacions en G. NAVARRO, «La industria textil en los reinos de Aragón y Valencia en la Edad Media», *XVII CHCA...*, vol. 1, 475-492. Algunes reserves quant al mètode, R. NARBONA, «El método prosopográfico y el estudio de las élites de poder bajomedievales», *Aragón en la Edad Media* 23, 1999, 31-49.

69. G. NAVARRO, *Los orígenes de la sedería valenciana (siglos XV-XVI)*, València, Ajuntament de València, 1999; D. IGUAL LUIS, *Valencia e Italia en el siglo XV. Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, Castelló, CES, 1998.

70. P. IRADIEL, D. IGUAL, G. NAVARRO i J. APARICI, *Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527)*, Castelló, Fundació Dávalos-Fletcher, 1995; J. APARICI, *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1996; J. APARICI, *El Alto Palancia como polo de desarrollo económico en el siglo XV. El sector de la manufactura textil*, Sogorb, Ajuntament de Sogorb, 2001; J. A. LLIBRER, *Los orígenes de la industria de la lana en la baja Edad Media. El Comtat en el siglo XV*, València, Consell Valencià de Cultura, 2007.

Els resultats oferts per l'estudi prosopogràfic no deixen de ser summament interessants, això sí, i esdevé una metodologia exhaustiva, gràcies a un enfocament que atén a circumstàncies particulars per identificar un grup, cosa que permet subratllar un ampli ventall de variables, bo i que requereix un buidatge intensiu i pacient de les fonts disponibles. Entre el 1370 i 1420 hem pogut documentar a més de 550 professionals del sector secundari a Alzira i la seua zona dependent.⁷¹ La finalitat d'aquestes petites biografies és poder entreveure trets en comú de comportaments econòmics, condicionaments familiars o pautes culturals semblants en gran part d'un mateix grup, així com poder contrastar els possibles buits de les biografies amb altres trajectòries vitals, i, a un mateix temps, poder analitzar les grans diferències, la jerarquització interna i els contorns difusos d'un mateix grup, lluny de les rígides divisions que fins fa no molt s'han aplicat per a parlar de classes socials.⁷²

Mercé a l'anàlisi de l'evolució de cada família, dels seus moviments d'ascens o descens social, de les estratègies seguides per al seu manteniment d'estatus o la seua prosperitat, també es pot copsar com s'articulà la reproducció social de l'artesanat. Primerament, tot i que no parlem pròpiament de la menestralia, els diferents treballs en l'àmbit domèstic d'àmplies capes socials —en l'elaboració de teixits grollers, reparació de diferents eines o objectes fets amb fibres vegetals—, difícils de documentar però, tingueren una eixida en el mercat local, el que originava uns ingressos complementaris per la unitat familiar i es podia accedir a una certa especialització productiva. Tampoc no s'ha d'oblidar que en aquesta esfera es van desenvolupar algunes de les fases menys qualificades de les indústries urbanes, d'ací la presència en diversos inventaris de torns de filar, instal·lacions per tenir cura dels cucs de seda, etc.

D'un altre costat, hi havia treballadors de caràcter estacional o immigrants. Es tractava d'una categoria equiparable als jornalers agrícoles, que va incloure un ampli espectre social amb situacions molt diverses. El 1400, l'hostaler Arnau Castelló va exigir a un habitant oriünd de Terol, el cardador Garcia Gonçal, 20 s. per la pensió de vint-i-quatre nits d'haver-hi pernoctat ell, la dona i els tres fills, i per diversos pintes que li facilità, 15 s.⁷³ Sobretot, apareixen en les tasques més feixugues de la contrucció. Si en els primers llibres d'obres es troben documentades dones i infants, durant el segle XV vindran a ser substituïts per esclaus i per mà d'obra més qualificada, musulmans, que ocuparan els esglaons inferiors. Sota

71. MARTÍNEZ ARAQUE, *En els orígens...*, 158-164.

72. Algunes reflexions a partir dels estudis realitzats en els darrers anys al nostre país en J. M. CRUSELLES, «Movilidad social y estrategias familiares en el medio urbano bajomedieval», *Millars. Geografia i Història* XIII, 1990, 87-94; P. IRADIEL, «El mundo urbano: propuestas y perspectivas de la investigación medieval», *Millars. Geografia i Història* XIII, 57-66; o A. FURIÓ, «Las élites rurales en la Europa medieval y moderna. Una aproximación de conjunto», A. RODRÍGUEZ (ed.), *En el lugar del campesino. En torno a la obra de Reyna Pastor*; Madrid / València, PUV / CSIC, 2007, 391-421

73. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Sabater, sign. 040/22, 21 de desembre de 1400.

aquesta categoria, podríem assenyalar els aprenents de les manufactures que no sempre continuaren l'ofici de la seua fase de formació.

Per damunt del petit artesà, que comptava amb unes infraestructures modestes, s'han caracteritzat aquells menestrals que van superar el marc del petit taller familiar, en disposar d'un alt nivell d'inversions i de capacitat de gestió, com a artesans-emprenedors. En primer lloc, van intervenir en el comerç de matèries primeres no sols en l'escala local sinó també regional, com ara la llana o la fusta, o en la comercialització del producte acabat. A Joan de Loarre, que era paraire i veí de la vila, el trobem com a proveïdor de llana i comercialitzant draps vervins. Mercé a açò, s'ocuparen de la coordinació del procés productiu o la inversió en complexes instal·lacions de transformació. Comptaren, a més a més, amb el suport d'un important patrimoni i participaren activament en el mercat immobiliari i asseguraren part dels guanys mitjançant el mercat censalista.

En aquesta tipologia d'artesans que acabem de descriure es dona una certa tendència a l'estabilitat professional entre les diferents generacions, en poder transmetre bona part de les infraestructures i la clientela. Els Bescanó foren uns destacats fusters de la vila, tant la segona generació, Guillem, i la tercera que tenim documentada, el seu fill Pere, destacaren com a distribuïdors de fusta. Aquests disposaren d'un patrimoni considerable i foren també molt actius en la compravenda de cases i terres. Guillem va invertir en la compra d'un forn i Pere en un hostal.⁷⁴ I en uns altres casos vegem la seua permeabilitat en estrats socials semblants o immediatament superiors. El fuster Ramon Aranyó havia aconseguit prosperar en el seu negoci, i un dels seus fills, Martí, serà prevere, i la seua filla s'esposarà amb Ramon Pujol, apotecari de la vila, amb un dot de 2.000 s. el 1385.⁷⁵

El fusters Pere Alboreda, el sastre Bartomeu de la Mata o el paraire Bartomeu Adzebró pertanyien a diverses generacions destacades de la capa de més volada de l'artesanat i compartien bona part de les característiques que acabem de descriure. De fet, tots ells esdevingueren consellers en el consell general de la vila durant anys, gràcies al seu patrimoni i el prestigi que acumularen. Per tant, eren considerats membres destacats de l'artesanat, com els seus predecessors que unes quantes dècades enrere reivindicaven un major pes en l'entramat municipal, tal i com hem vist al principi d'aquest article.⁷⁶ Tot plegat, la seua representativitat, la seua visibilitat dins la comunitat, era una passa per obtenir un cert reconeixement social que els permetés ascendir-hi, aspectes que no es poden explicar sense atendre als seus ressorts. Fins i tot, alguns d'ells van ser majorsals o representants no de la confraria del seu ofici, sinó de les més antigues i més prestigioses de la vila.

74. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Costejà, sign. 040/8, 4 de febrer de 1384 i 040/12, 2 de febrer de 1403.

75. AMA, *Protocolos notariales*, Protocolos de Bernat Costejà, sign. 040/17, 13 de juny de 1385.

76. J. BORDES, *Desarrollo industrial textil y artesanado en Valencia. De la conquista a la crisis (1238-1350)*, València, CES, 2006, identifica aquests artesans-emprenedors a partir la segona meitat del segle XIII a València.